

Някои средновековни представи за човешката физиология и ембриология

ТАТЯНА СЛАВОВА
Софийски университет “Св. Климент Охридски”

RESUMEN

En el artículo “Ideas medievales sobre la fisiología y embriología humanas” se estudian las preguntas 139 y 140 de la traducción eslava de los *Diálogos* de Pseudo-Caesarius, fechada a principios del s. X. Contienen explicaciones fisiológicas del embrión humano, de su formación y las condiciones de su desarrollo. Los mismos fragmentos están atestiguados en la *Palaea Comentada*, compilada en Bulgaria hacia la mitad del s. X.

PALABRAS CLAVE: Literatura eslava medieval, ideas sobre la fisiología humana, *Diálogos* de Pseudo-Caesarius, *Palaea Comentada*.

ABSTRACT

The paper focuses on questions 139 and 140 and the answers to them from the Slavonic translation of the Pseudo-Caesarius Dialogues. They contain physiological explanations of Human conception, the formation of the embryo as well as the conditions for development of the embryo. Such fragments resurface also in the *Palaea Interpretata* – a medieval manuscript, compiling several Slavonic sources.

KEY WORDS: Old Bulgarian, medieval notions about human physiology, Dialogue of Pseudo-Caesarius, *Palaea Interpretata*

Приемайки християнството и разполагайки вече със своя писменост, древните българи се докосват и до една развита многовековна цивилизация – византийската. Преводите на редица съчинения на старобългарски език подсказват, че нашите предци наред с големия въпрос за Бога и вярата проявяват не по-малко любопитство и към други

изконни въпроси, като този за природата и физиологията на живите същества.

Основание за тези наблюдения дава старобългарският превод на Йоан Екзарх на някои глави от *Богословието (Небеса)* (гл. 26 „За човека“, гл. 27 „За удоволствията“, гл. 32 „За сетивата“)¹, описанието на човешкото тяло в VI-то слово на *Шестоднева* в превод на Йоан Екзарх без непосредствен гръцки първоизточник², както и съчинението на Немезий, епископ Емески *За естеството на човека*, включено в състава на Симеоновия сборник по Светославовия препис от 1073 г. (л. 132в - 134г)³.

В славянски превод е бил познат и фрагмент от съчинение на Клавдий Гален със заглавие *Разяснение на Гален върху Хипократовото учение*, представящо Хипократовата хуморална теория за четирите основни елемента (огън, вода, земя и въздух), респективно четирите основни качества (топло, сухо, влажно и студено), съответстващи на четирите основни елементи в човешкото тяло (слуз, кръв, черна жлъчка и жълта жлъчка)⁴. Този откъс, както и още няколко много близки до него по съдържание подобни откъси, са запазени в руски⁵ и сръбски преписи. Най-известният сръбски препис е от състава на прочутия Ходошки сборник от 1396 г., съхраняван днес в Народния музей в Прага, сбирка на Шафарик, сигнатура VV - IX F 10/ S.14. Фрагментът (*Сказание за човешкото тяло и неговите части*, л. 145а) е обнародван още през 1878 г. от В. Ягич⁶, а 112 години по-късно е издаден и целият текст на сборника (109 л.)⁷. На л. 146а - 149б се намират данни освен за човешката физиология и въпроси и отговори, свързани с ембриологията и гинекологията („Как се развива семето в женските органи“, „Откъде са мъжкия и женския пол“, „Как да се познае зародишът в майчината

¹ SADNIK, L. (1967): *Des Hl. Johannes von Damaskus 'Εκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Übersetzung des Exarchen Johannes*, bd. 1, Wiesbaden, pp. 171b-193b.

² AITZETMÜLLER, R. (1971): *Das Hexaeteron des Exarchen Johannes*, t. 6, Graz.

³ (1991): *Симеонов сборник (по Светославовия препис от 1073 г.)*, т. 1, *Изследвания и текст*, София.

⁴ КРИСТАНОВ, Ц., ДУЙЧЕВ, И. (1954): *Естествознанието в Средновековна България*, София, сс. 517-525; (1992): „Естествознание“, *Старобългарска литература*, 5, София, сс. 208-210, 441-442.

⁵ Ръкопис от Руската държавна библиотека, сбирка на Троицко-Сергиевата лавра № 177, публикуван от ТИХОНРАВОВ, Н. (1863): *Памятники отреченной русской литературы*, т. II, Москва, сс. 405-410; ръкопис от XVII в., публикуван от СРЕЗНЕВСКИЙ, И. (1904): „Отчет о поездке в Олонекскую, Вологодскую и Пермскую губернии“, *Известия ОРЯС*. 9/1, С-Петербург, сс. 183-246.

⁶ JAGIC, V. (1878): „Opisi i izvodi iz nekoliko juznoslavenskih rukopisa“, *Starine*, 10, pp. 95-97.

⁷ КАТИЧ, Р. В. (1990): *Медицински списки Ходошког зборника*, Избор, Београд.

утроба“, „Как жената да роди бързо“, „За неплодната жена“, „Как да не умре зародишът в утробата“). Сведенията за мъжкото семе и женската утроба, зачеването, формирането и развитието на плода, неговото хранене, диференциацията на пола на ембриона, раждането, лечението на женския стерилитет до известна степен следват Хипократовата традиция. Медицинските фрагменти из областта на ембриологията от състава на Ходошкия сборник от 1396 г. са най-проучени и известни в палеославистиката. Но дали те не са следствие от някаква по-древна традиция, основаваща се на значително по-ранни сведения – този въпрос стои открит пред науката.

Късче от тази традиция можем да намерим в славянския превод на *Диалозите* на Псевдо-Кесарий и в енциклопедичния сборник, наречен *Тълковна палея*.

Диалозите на Псевдо-Кесарий, дълго време неоснователно приписвани на Кесарий – брат на Григорий Богослов Назиански, и поради това така известни в науката – са едно от най-интересните ранно-византийски съчинения, възникнало между 530 и 560 г.⁸ Славянският превод, познат още като *Въпроси и отговори на Силвестър и Антоний*, е запазен в четири ръкописа: два от Московската духовна академия – № 156 (XV в., най-ранен, руски, но с много българизми) и № 155 (XVI в., руски) и два от Московската синодална библиотека, сега в Държавния Исторически музей, Москва – № 129 (от 1512 г.) и № 130 (XVII в.). Като цяло славянският превод, започващ и в четирите преписа от 37 въпрос, следва гръцкия първоизточник, но налице са и някои несъответствия – например по отношение на заглавието, както и по отношение на броя на въпросите и отговорите – 197 в гръцкия оригинал срещу 220 в славянския превод, резултат главно от неправилно разделяне.

Двата славянски ръкописа от Московската синодална библиотека (№ 129 и № 130) са описани от А. Горски и К. Невоструев⁹, които отбелязват, че в езика им се срещат множество чужди на руския език думи и че преводът носи ясни български следи от доста древно време. Архимандрит Леонид¹⁰, който обнародва текста на най-ранния препис от XV в., датира превода към X в., като обръща внимание на факта, че *Диалозите* на Псевдо-Кесарий съдържат богат материал за изучаване на „славяно-болгарского наречия X века“ и че „как енциклопедия служили

⁸ КРИСТАНОВ, Ц., ДУЙЧЕВ, И. (1954): 258-263; MIGNE, J. (1862): *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*, Paris. vol. 38, coll. 847-1190.

⁹ ГОРСКИЙ, А., К. НЕВОСТРУЕВ, (1859): *Описание славянских рукописей Московской Синодальной библиотеки*, т. II, ч. 2, *Писания святых отец*. Москва, сс. 142-156.

¹⁰ ЛЕОНИД, АРХИМ. (1887): *Четыре бесѣды Кесаріа или вопросы святого Силвестра и отвѣты преподобнаго Антонія*, Москва.

материалом по части географии, етнографии и естествоведения для всех болгарских писателей X века¹¹. Според И. Дуйчев „преводът е бил направен, както може да се заключи от езика, в България, вероятно по времето на цар Симеон (893-927), при разцвета на старобългарската книжнина, или малко по-късно“¹². Същото мнение споделят Д. Оболенски¹³ и Р. Ридингер¹⁴, който датира възникването на превода около 920 г., но при всички случаи преди 930 г. Като изхожда от факта, че *Диалозите* на Псевдо-Кесарий съдържат богословски и естественонаучни въпроси, тълкувани в духа на християнската символика, Ц. Чолова¹⁵ допуска, че те са преведени в средновековна България в периода на формирането на християнската идеология (вероятно през X в.). Като част от културната политика на Първото българско царство ги разглежда и Д. Буланин¹⁶.

Въпроси с отговори № 139 и № 140 от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий съдържат сведения за човешката физиология, оплодяването, формирането и развитието на зародиша в майчината утроба. Тайната на зачеването се обяснява с вместиането на студеното мъжко семе в женското тяло, където, смесвайки се с намиращата се там кръв, се пресича. В това обяснение може да се види отзвук от схващането на Хипократ (ок. 460 г. пр.н.е. – 357 г. пр.н.е.) за образуването на зародиша, най-ярко изразено в книгата му *За семето* (Περὶ σπέρματος). Според Хипократ зародишът се храни с майчината кръв, която се пресича и така образува плътта (месото) на ембриона. Тази теория е залегнала и в учението на Аристотел, че зародишът се образува от майчината кръв. Безспорно Псевдо-Кесарий е направил връзка между теорията на Хипократ и библейския стих 10:10-11 от старозаветната книга на Йов, защото в *Диалозите* те стоят непосредствено един след друг. Ще припомним стиховете: „Не Ти ли ме изля като мляко и ме сгъсти като отвара, с кожа и плът ме облече, с кости и жили ме стегна“¹⁷. От друга страна, пряка алюзия може да се направи и с друг стих от *Библията* – 7:2 от *Книгата Премъдрост Соломонова* („И аз бидох образуван в плът у майчина

¹¹ op. cit, с. 3.

¹² КРИСТАНОВ, Ц., ДУЙЧЕВ, И. (1954): 259.

¹³ BOLENSKY, D., KNOWLES, D. (1971): *Byzantium and the Slavs: Collected Studies*, London, p. 603.

¹⁴ RIEDINGER, R. (1969): *Pseudo-Kaisarios. Überlieferungsgeschichte und Verfasserfrage*. München, pp. 50-63.

¹⁵ ЧОЛОВА, Ц. (1988): *Естествонаучните знания в средновековна България*, София, с. 153, 238.

¹⁶ БУЛАНИН, Д. (1995): „Древняя Русь“, в *История русской переводной художественной литературы*, С-Петербург, с. 53.

¹⁷ Цитирането е по (1991): *Библия, сиреч Книгите на Свещеното Писание на Вехтия и Новия Завет*, Изд. Св. Синод на Българската църква, София, с. 606.

утроба през десет месеца като се сгъстих в кръв от семето мъжево“)¹⁸. Някои от отците на църквата, у които интересът към формирането и развитието на зародиша носи подчертано теологичен характер, също изповядват сходни мисли, например Климент Александрийски (края на II в. от н.е.), според когото зачеването е резултат от съчетаването на мъжкото семе с женската кръв¹⁹.

В отговора на 139-и въпрос от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий се казва още, че костите и жилите са от мъжкото семе, а кръвта и плътта – от женското. По този начин са посочени двете основни страни на човешкото тяло – костите (костната система) и плътта (меките тъкани).

Тази идея е доразвита и в отговора към 140-и въпрос от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий, където се казва, че от една страна, ако тялото е костеливо и жилесто, то е защото от мъжката сила заяква, и ако, от друга страна, тялото е кървящо и месесто, то е защото от женското начало е съставено. И в еврейската *Талмуда* могат да се намерят сходни твърдения – така например, според *Талмуда* костите, сухожилията, главният мозък и бялата част на окото произхождат от бащата, докато месото (мускулестата част), кръвта, кожата, косата и тъмната част на окото идват от майката. Вероятно основата на тази идея е заимствана от Аристотел и е проникнала в еврейската литература чрез Клавдий Гален. Тя може да бъде съпоставена със следния коментар на Хипократ към Гален: „Някои части на тялото се образуват от семето, и само месото – от кръвта“²⁰.

Разгледаните „ембриологични“ фрагменти от отговорите към въпроси № 139 и № 140 от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий са заимствани и включени в състава на популярния през Средновековието енциклопедичен компилативен сборник, наречен *Тълковна палая*.

Поддържайки мнението на някои руски учени²¹ от края на XIX в. смятаме, че в първоначалния си състав *Тълковната палая* е възникнала в България най-вероятно около средата на X в., през XI в. е попаднала в Русия²², където е била допълнена и разширена. За ранния и произход свидетелстват както съхранените в редица преписи езикови архаизми и глаголически следи, така и включените в нейния състав фрагменти от оригинални и преводни старобългарски съчинения от IX-X в. като

¹⁸ *op. cit.*, с. 760.

¹⁹ НИДХЭМ, Д. (1947): *История эмбриологии*, Москва.

²⁰ *op. cit.*

²¹ ЖДАНОВ, И. (1881): *Сочинения*, т. 1, Москва, сс. 445-483; ЛЕОНИД, АРХИМ. (1889): “Древняя рукопись”, *Русский вестник*, 201/4, с. 15.

²² М. Оболенски и М. Сухомлинов я сочат като източник на Несторовата летопис, срв. ОБОЛЕНСКИЙ, М. А. (1846): “О греческом кодексе Георгия Амартола”, *Чтения в ОИДР*, 4, сс. 86-88; СУХОМЛИНОВ, М. (1856): *О древней русской летописи как памятник литературном*, С-Петербург, сс. 54-64).

Пространното житие на Константин-Кирил, Богословието и Шестоднева в превод на Йоан Екзарх, *Християнската топография* на Козма Индикоплевст, *Диалозите* на Псевдо-Кесарий, *Паренесиса* на Ефрем Сирий, *Кратката хронография* на патриарх Никифор, *Физиолога*, *Сказанието за дванадесетте камъка* на Епифаний Кипърски в същия превод и редакция, както в *Симеоновия сборник* по преписа от 1073 г. Всички тези източници, използвани непосредствено от съставителя на *Тълковната палея*, сочат, че най-ранната възможна дата за нейното компилиране е края на първата четвърт на X в., т. е. края на цар Симеоновото управление. От друга страна, наличието на апокрифи в състава и насочва към времето на управление на цар Петър, когато апокрифната книжнина усилено се разпространява, подпомогната от появата на богомилството. За връзка с българската писменост говорят и палейните извлечения от *Пасхалната хроника*, за която има косвени данни, че е била позната на старобългарските книжовници, но затова пък напълно непозната в руската книжнина. Отсъствието на оригинални творби от староруски автори, както и граматичната и лексикална характеристика на авторските части на палейния съставител, също са в подкрепа на тезата за България като родина на *Тълковната палея*. От значение за датировката на палейния сборник е и съдържателната му и структурна близост, от една страна, с *Архивския хронограф*, чийто неощелял старобългарски протограф най-вероятно е бил съставен към 921 г.²³, а от друга страна, с *Хронографската палея*, в която историческите събития достигат до смъртта на Роман Лакапин (948 г.). Още един литературно-исторически факт доказва, че първоначалният протограф на *Тълковната палея* е бил оформен на българска почва до втората половина на X в. Старобългарският книжовник Йеремия, живял най-вероятно през втората половина на X в., използва *Тълковната палея* като източник за написването на компилативната си *Повест за кръстното дърво*. И не на последно място, редакцията на библейския текст (*Осмокнижието* и части от първите две книги *Царства*, които съставят приблизително 2/3 от обема на *Палеята* и всъщност са нейният гръбнак) носи белезите на преславската редакция на старобългарските библейски книги²⁴. Така, макар и оцеляла само в руски преписи от XIV-XVII в., *Тълковната палея* трябва да бъде причислена към блестящите произведения на българския Златен век.

Заимстваните в *Тълковната палея* „ембриологични“ фрагменти от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий, съдържащи сведения за зачеването и

²³ ДИМИТРОВ, П. (1990): “Изборниците на цар Симеон”, *Литературна мисъл*, 7, сс. 3-16.

²⁴ СЛАВОВА, Т. (1998): “Езикът на книга Битие в *Тълковната палея*”, *Српски језик*, 3/1-2, год. III, сс. 465-472.

формирането на зародиша, образуват един своеобразен трактат, допълнен и със собствени обяснения от страна на съставителя на палейния сборник. Този трактат (в някои преписи със заглавие „За семето“) представя коментар към *Книга Битие* 4:1 („Адам позна Ева, жена си, и тя зачена“) и в този смисъл мястото му съвсем не е случайно, а е съзнателно и точно избрано. Още в предисловието палейният книжовник подчертава, че само Бог е този, който прави родители хората. Всъщност и в двата паметника (*Диалозите* на Псевдо-Кесарий и *Тълковната палея*) е изведена древната по произход идея за участието на три начала (мъжко, женско и Божествено) при образуването на зародиша, чието създаване не е възможно да се опише с думи, защото е по Божия промисъл и с Божия намеса. Именно от Този, който дава живот и сила на всяка плът, т. е. Бог, младенецът расте и се развива.

Само в *Тълковната палея* (при това само в някои преписи)²⁵ образуването на зародиша е представено по следния начин: на третия ден се оформя сърцето, на деветия ден – плътта, а на четиридесетия ден ембрионът приема завършен вид. В този пасаж, който най-вероятно е по-късна добавка, тъй като не се среща във всички палейни преписи, може да се види отзвук от учението на Аристотел за епигенезата, която разглежда зародишното развитие на организмите като процес на постепенно образуване и оформяне на зародиша. Епигенезата играе положителна роля в ембриологичната наука (особено през XVII - XVIII в.), противопоставяйки се на преформизма, според чието учение организмът с всичките му части е предварително образуван в яйцето и само нараства по време на развитието. Привърженик на преформизма е Хипократ, който в глава 26 на книгата си *За диетата* (Περὶ διαίτης) защитава тезата, че всички части на ембриона се образуват едновременно или се отделят една от друга също едновременно, като никой орган не възниква по-рано ли по-късно от другите²⁶. Изразената в пасажа от *Тълковната палея* идея, че най-напред се обособява сърцето, също принадлежи на Аристотел, според когото именно сърцето е основа и начало на зародиша, то започва да живее първо, защото е обиталище на душата, и умира последно.

Според съставителя на *Тълковната палея* заченатият младенец постепенно расте и се превръща в същество, като в петия месец „оживява“ с душевна сила. Този фрагмент, който няма успоредица с *Диалозите* на Псевдо-Кесарий, свидетелства, че на славяните (българите) през X в. е бил известен медицинският факт, че именно през петия месец може да се чуе с просто ухо биенето на сърцето на ембриона. Постепенно, според съставителя на палейния сборник, завършва

²⁵ УСПЕНСКИ, В. (1876): *Толковая палея*, Казань, с. 49.

²⁶ НИДХЭМ, Д. (1947): 40.

оформянето на тялото и идва време за раждане, тъй като детето вече е готово за света. И в двата разглеждани тук паметника се казва, че отреденото време за развитието на ембриона е девет месеца, след което настъпва раждане, понеже детето, което лежи в майката, обвито като в някаква кожа или завивка, израства, разпростира се и женската утроба не може да задържи оформеното вече отроче.

След проследяването как се формира зародишът, в *Диалозите* на Псевдо-Кесарий (респективно в *Тълковната палея*) се разглежда неговото развитие в майчината утроба. Посочени са благоприятните условия за плода, например добра и здравословна храна за майката. Всеки орган на ембриона, приемайки храна, се развива и нараства, така както израства и полската нива, напоявана от тучен дъжд. Съставителят на *Тълковната палея* разширява аналогията с растежа на полските семена: приемайки умерена дъждовна влага и топлина, те растат, укрепват и се множат. Но ако дъждът е проливен, семената, залети от водата и притиснати от плевелите, потъват и не се развиват. И ако след това изгрее жарко слънце, зърното изсъхва и ръждата ги уврежда. Същото е, заключава авторът на тази аналогия, и по отношение на женската утроба: когато майката се храни с мярка, без да се стига до преяждане или пиянство, зародишът расте, костите и мозъкът укрепват, храната влива сила в жилите и във вътрешните органи на тялото, в ноктите и косите. Ако обаче майката се храни над обичайното и приема излишно много храна, в зародиша се появяват отрицателни изменения и дефекти – например кривогледство или някакви уродства, появява се гной по очите или в ушите (само въпрос № 140 от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий), отслабва слухът или кожата се напуква и възпалява (само *Тълковната палея*).

Специално място е отделено на някои благоприятни и неблагоприятни фактори за оформянето и растежа на косите на детето. И в двата разглеждани паметника се твърди, че ако храната преминава през неравни, извити канали, косите стават къдрави, а ако храната минава през прави и гладки канали косите ще бъдат обикновени (прави) като предени нишки. От друга страна, ако в майчината утроба започне да се отделя прекомерна топлина, минаваща от сърцето и дробовете (вътрешните органи) към главата, у отрочето се появява плешивост, понеже хладината не е достатъчна. Но когато горещината, обхванала майката, престане, косите на детето отново започват да растат. За сравнение ще припомним, че в ръкописа *Разсъждение на Гален върху Хипократ* плешивостта се обяснява с намаляването на течността, която храни космите.

И така, „ембриологичните“ фрагменти от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий, макар и запазени в сравнително късни славянски ръкописи от

XV-XVI в., свидетелстват за интереса на древните българи, съществувал векове по-рано, да се докоснат до познанието за живата природа. Внимание заслужава фактът, че в *Тълковната паля* в органична връзка с библейския текст съставителят включва и фрагменти от *Диалозите* на Псевдо-Кесарий за развитието на ембриона, което би могло да се обясни с желанието да се обогати представата за света с въпроси, които явно са вълнували хората по това време. Бесспорно е също, че това е станало още в зората на славянската култура през далечния X век.